

Bilim Düşünce ve Sanatta

CİZRE

(Uluslararası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri)

Editör
M. Nesim Doru

İstanbul–2012

Tarihten Günümüze Cizre Yöresi Medreselerinde Kelam ve Akaid Öğretimi

Fadıl Ayğan-Şırmak Üniversitesi

Abstract

The Education of Theology (Kalam) and Akaid in Madrasas of Cizre Region from Past to Present

Kalam which focuses on principles of Islamic faith has shown presence in the higher religious education throughout history. The education continued in period of Ottoman madrasas. In Ottoman madrasas education was conducted basically within the framework of the Curcani's *Şarhu'l-Mavakıf* and Teftazani's *Şarhu'l-Akaid*. This paper examines the education of Kalam in madrasas of Cizre region in terms of education curriculum and problems of theology. Primarily Kurdish pamphlets of Akaid which are taught in the first stage of education has been studied. Secondly final phase of training which philosophical matters are discussed has been mentioned. But in recent times the philosophical issues are ignored and the basic information of Akaid is considered sufficient in the education. In this paper this transformation in the education of Kalam during the historical period has been discussed and assessed the reasons of transformation.

Giriş

Abbasiler döneminde kurulan Beytü'l-Hikme vb. kurumların faaliyetleri sonrasında İslâm tarihinde resmi ve sistemli yüksek eğitim ve öğretim, medreselerin kuruluşuyla başlamıştır. Resmi hüviyette medresenin esas kuruluşunun Selçuklular döneminde Nizâmü'l-Mülk'ün (ö. 485/1092) tesis ettiği medrese ile başladığı kabul edilir.¹ Bununla birlikte kaynaklarda daha önceki dönemlerde özellikle Nişabur'da, Ebu İshâk el-İsferâyînî (ö.418/), Beyhakî (ö.458/1037) gibi bazı âlimlerin adıyla tesis edilmiş medreselerden söz edilmektedir.² Nizamiye'nin kuruluşundan sonra bu medrese örnek alınarak İslâm coğrafyasının hemen her yerinde bu müesseseler kurulmaya devam etmiştir. Bu çerçevede tarihî süreçte çeşitli idareler tarafından Anadolu'nun pek çok şehrinde medreseler tesis edilmiştir. Osmanlı devletinin erken dönemlerinden itibaren eğitim ve öğretimde medreseler rol almış, Fatih döneminde çıkarılan kanunnâme ile medreseler çeşitli mertebelere ayrılmıştır. Söz konusu medrese mertebeleri ve eğitim müfredatı çeşitli değişiklikler ve ıslahat faaliyetleri ile cumhuriyet dönemine kadar devam etmiştir.³ Cumhuriyet döneminde ise medrese eğitimi çeşitli bölgelerde sivil bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Bu çalışmada genel Osmanlı medreselerinin müfredatı ile karşılaştırmalı olarak tarihî süreçte Cizre yöresinde tesis edilen medreselerde yürütülen kelam öğretiminin mahiyeti tartışılacak, yakın dönemde ve günümüzde takip edilmeye çalışılan kelam-akaid müfredatı değerlendirilecektir.

¹ Cahit Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005, I, 60-61.

² bk. Sübkî, Tacüddîn b. Ali, *Tabakâkû's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, Kahire 1413, IV, 314, V, 169,175.

³ Osmanlı Dönemi Medreseleri ile eğitim ve öğretim faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Cahit Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005; Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984.

Tarihî Süreçte Cizre Yöresi Medreseleri

Cizre yöresinin coğrafi konumu, önemli ticaret ve ilim merkezleri arasında kavşak noktası olması ile çeşitli dönemlerde bölgenin idare merkezi olması, ilmî hayatın çok erken dönemlerde başlamasına ve canlılığını korumasını sağlamıştır.¹ Nitekim Bağdat'taki Nizamiye'nin kuruluşu sonrasında Nizâmü'l-Mülk döneminde başta Basra, İsfahan, Rey, Herat, Merv ve Belh gibi merkezlerde aynı adla medreseler tesis edildiği gibi onun yönetimi döneminde Cizre'de de bu medreselerden birinin kurulduğu kaydedilir.² Daha sonra özellikle Eyyubiler ve Zengiler döneminde Cizre'de ilmî hayat önemli ölçüde gelişmiştir. Söz konusu dönemde pek çok medrese inşa edilmiş, bu müesseselerin devamını sağlamak üzere vakıflar kurulmuş, yönetici ve öğretici gibi görevliler atanmıştır. Hükümdarların ilme olan ilgileri, âlime verdikleri değer ve saygı, ilmî kurumların artması ve bilimsel faaliyetler için teşvik edici bir unsur olmuştur.³

Tarihî süreçte Cizre'de yetişmiş önemli bilginlerin bulunması Cizre'de ilmin ve eğitim kurumlarının hayatın merkezinde olduğunu gösterici mahiyettedir. Yakut el-Hamevî, birçok alanda önemli âlimlerin Cizre'de yetiştiğinden bahsetmektedir. Cezerî nisbesiyle anılan âlimlerin kaynaklarda zikredildiğini belirterek bazı isimleri zikredir. Buna göre Ebu Tâhir İbrahim b. Muhammed b. İbrahim b. Mihrân el-Cezerî, Şafii fakihi olup burada hem eğitim hem de fetva faaliyetlerinde bulunmuştur. Cizre'de yetişen bir diğer Şafii fakihi Ebu'l-Kasım Ömer b. Muhammed b. İkrime el-Bezrî el-Cezerî'dir. Aynı şekilde İbnu'l-Esir'ler de ilim ve edebiyatta şöhret bulmuş Cizreli âlimlerdir.⁴

Selçuklular döneminde medreselerin İslam dünyasına yayılmasıyla birlikte Cizre'de de çeşitli medreseler kurulmuştur. Özellikle Selçuklulara bağlı Atabeyler, medrese eğitiminin yapılması ve yaygınlaşması konusunda önemli faaliyetler yürütmüştür. Tarihî kaynaklar Cizre'de şehir içinde ve dışında birçok medresenin varlığından söz ederler. Bunlardan Radviyye olarak adlandırılan büyük medrese, Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk tarafından inşa edilmiştir. Ayrıca İbnu'l-Bızrî Medresesi, Kadı Cemalüddin Abdurrahim Medresesi, Zahiruddin Kaymaz Medresesi ve Cizre şehir merkezi dışında Şemsuddin Surtekin Medreseleri tarihte adı geçen eğitim müesseseleridir.⁵ XV ve XVI. Yüzyıllarda da Cizre emiri II. Şeref Han tarafından inşa edildiği kabul edilen Kırmızı Medrese (Medresâ Sor), Abdaliyye Medresesi ve Medresetü's-Süleymaniye gibi önemli eğitim kurumları faaliyet göstermiştir.⁶ Cizre yöresindeki medreseler, gerek eğitim-öğretim faaliyeti gerek düzen ve sistematiği bakımından çevredeki medreseler ile benzerlik göstermekteydi. Bu müesseseler birer öğretim merkezi olabilecek yapının yanında söz konusu faaliyetlerin devamını sağlayacak öğrenci ve öğretim elemanlarının ikamet yerleri, müstemilat ve cami gibi unsurları barındırmakta, ayrıca belli bir ücret ile öğretim elemanlarının atanması sağlanmaktaydı.⁷

Tarihî süreçte yörede medreselerin eğitim ve öğretim faaliyetlerinin etkinliği zayıflasa da bu müesseseler günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Cizre yöresinde medreselerin, yakın dönemdeki sistemine yakın bir şekilde IX/XV. Yüzyıla kadar gittiğini söylemek mümkündür. Zira söz konusu dönemde yaşadığı kabul edilen Molla Ahmed el-Cezerî'nin *Divan*'ında yakın dönemde varlık gösteren medreselere ait bazı izlere rastlanmaktadır. Örneğin bu eserde yakın dönemde medreselerde kullanıldığı şekliyle medrese hocasına "melâ", öğrencisine de "fakih" ifadeleri kullanılmaktadır. Cezerî'nin *Divan*'ında temas edilen felsefe, tasavvuf, kelim ve belagat konuları ve ıstılahlarından bölgedeki medrese eğitiminin yüzlerce yıl öncesine dayandığı, o dönemde medrese eğitiminin çok canlı olduğu ve içerik yönünden de çok zengin olduğu anlaşılmaktadır.⁸

¹ Cizre yöresi medreselerine ilişkin tarihsel süreç ve eğitim müfredatı için bk. Halil Çiçek, "Yakın Dönemde Cizre Yöresi Medreseleri", *Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu*, ed. Said Özervarlı, İstanbul 1999, s.125-134

² Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 32.

³ Muhammed Yusuf Gândur, *Ortaçağ Cizre Tarihi*, çev. Fadıl Bedirhanoğlu, Ankara 2008, s. 275-276.

⁴ bk.Yakut b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut: Daru'l-Fikr, ts. II, 134-138. Cizre'ye nispet edilen âlimlerin bir listesi için bk. Gândur, *Ortaçağ Cizre Tarihi*, s. 277-297.

⁵ bk. Gândur, *Ortaçağ Cizre Tarihi*, s.299-230.

⁶ bk. Abdullah Yaşın, *Tarih Kültür ve Cizre*, Ankara 2007, s. 124, 135,163-165.

⁷ Gândur, *Ortaçağ Cizre Tarihi*, s.300-301.

⁸ Çiçek, "Yakın Dönemde Cizre Yöresi Medreseleri", s. 127.

XVI. yüzyılda Cizre'yi ziyaret eden Evliya Çelebi, bu şehirde emirler tarafından inşa edilmiş altı medresenin bulunduğunu, bu müesseselerin faal durumda olduğunu ifade ederek bunlara ait vakıflar hakkında bilgiler verir. Çelebi, bu şehirde Kürt ilim talebelerinin çok olduğunu, medreselerde çeşitli ilim ve fennin okutulduğunu aktarır. Bununla birlikte ihtisas medreseleri olarak bilinen dâru'l-hadis ve dâru'l-Kur'an'ların bulunmadığını belirtir.¹

Selçuklular, özellikle Atabeyler ve Eyyubîler zamanında çok parlak bir dönem yaşayan ve sayısız öğrenci ve âlimin bulunduğu bir ilim merkezi haline gelen Cizre medreselerinin sonraki devirlerde söz konusu etkinliği zayıflamıştır. Muhammed Çandur, VIII/XIV. Yüzyıldan itibaren Cizre'de bilimsel ve fikrî faaliyetlerin gerilemeye başladığını belirtir. Bu dönemle ilgili kaynaklar, her ne kadar bireysel olarak ilmî faaliyette bulunan ve kadılık yapan bazı âlimlerin isimlerini zikretse de sistemli bir eğitim ve öğretimin yapıldığı medrese veya akademilerden söz etmemektedir.² Bununla birlikte tarihî süreçte etkinliği azalsa da medreselerin eğitim ve öğretim faaliyetleri günümüze kadar devam etmiştir.

Tarihî Süreçte Medreselerde Kalam Öğretimi

Medreselerde eğitim-öğretim belli bir süre okuyup sınıf geçmeye değil, kitap tamamlamaya dayalıdır. Yani bir seviyedeki temel ve yardımcı kitapları bitirdikten sonra üst seviyeye yükselmek esastır.³ Osmanlılar öncesi dönemde medrese müfredatı hakkındaki bilgiler sınırlı olduğundan söz konusu dönemde hangi kalam kitaplarının okutulduğunu kesin bir şekilde tespit etmek güçtür. Fakat kalam ilminin en erken devirlerden itibaren eğitim ve öğretimin temel derslerinden olduğu bilinen bir gerçektir. Osmanlı medreselerinde okutulan kitaplara benzer şekilde Selçuklu ve o dönemdeki Mezopotamya medreselerinde felsefe ile memzuc metotla telif edilen kalam eserlerinin daha yaygın olduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı medreselerinin müfredatı hakkında önemli bilgilere sahip durumdayız. Erken dönem Osmanlı medreselerinde eserleri en fazla okunan âlimler, İbn Hâcib⁴ (ö. 646/1249), Teftazânî⁵ (ö. 792/1390) ve Cürçânî'dir (816/1413).⁶ Teftazânî ve Cürçânî'nin felsefî kalam döneminin en önemli kalamcıları oldukları düşünüldüğünde erken dönem Osmanlı medreselerinde kalam ilminin temel derslerden olduğu anlaşılmaktadır. Erken dönem Osmanlı Medreselerinde okutulan kalam eserleri şunlardır: Adudiddin el-İcî'in (756/1355) *Akaid*'i ile Cürçânî tarafından bu risaleye yapılan *Şerhu'l-Akaidi'l-Adudiyye* adlı şerh. Molla Hüsrev (885/1481) ve Hayâlî'nin (870/1465) bu esere yaptıkları haşiyeler de medreselerin kaynak kitapları arasında yer almıştır. Medreselerde asırlarca okutulan kitaplardan biri de Neseî'nin *Akaid* metnine Teftazânî'nin *Şerhu'l-Akaid* adlı eseridir. Bu eser bütün şarkta olduğu gibi Cizre medreselerinde de tarihî süreçte kalam alanında temel ders kitabı olmuştur. Bunların yanı sıra Cürçânî'nin *Haşiyetü't-Tecrid* adlı eseri Osmanlı medreselerinde uzun müddet ders kitabı olarak okutulmuştur. Bu eser Tûsî'nin *Tecridü'l-Kalam*'ına İsfahânî'nin yazmış olduğu şerhin haşiyesidir.⁷ İcî'nin *el-Mevâkıf* ile Cürçânî'nin bu esere yazmış olduğu *Şerhu'l-Mevâkıf* adlı şerh, medreselerde temel eser olarak okutulan kitaplar arasında yer almıştır. Molla Fenârî'nin bu şerhe yapmış olduğu haşiyeler de takip edilmiş olan eserlerdendir. Beyzâvî'nin *Tavâliu'l-Envâr*'ı ve İsfahânî'nin bu esere şerhi ile Cürçânî'nin haşiyesi medrese eğitiminde kullanılan eserler arasındadır. el-Akâidü't-Tahaviyye de kalam eğitiminde önem verilen kitaplardan olup bu esere pek çok şerh, haşiyeler ve ta'lik yapılmıştır.⁸

Klasik Osmanlı medreselerinde eğitim sistemi çeşitli aşamalara ayrılarak yürütülmüştür. Bu yapılanmada her bir medrese öğretim elemanına verilen ücrete göre sınıflandırılmıştır. Söz konusu dönemde medreselerde kalam müfredatı şu şekildedir. a) Yirmili medreselerde (Haşiyeler-i Tecrid)

¹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, yay. haz. Yücel Dağlı-Seyyid Ali Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001, IV, 322-324.

² Çandur, *Ortaçağ Cizre Tarihi*, s.301.

³ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 121.

⁴ Ebû Amr Cemaleddin Osman b. Ömer b. Ebî Bekr İbnü'l-Hacib (ö. 646/1249)

⁵ Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah Teftazani (ö.792/1390)

⁶ Ebû'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali Cürçani (816/1413). bk. Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 43.

⁷ Kenan Yakuboğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, İstanbul: Gökkuş, 2005, s. 81-82.

⁸ Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 52-55.

Cürcânî'nin *Hâşiyetü't-Tecrid*'i b) Miftah medreselerinde (otuzlu medreseler) yine *Hâşiyetü't-Tecrid* c) Telvîh (Kırkly Medreseler) ve Hariç medreselerinde (ellili medreseler) Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevakıf*'ı d) Sahn-ı Seman Medreselerinde (ellili) Teftazânî'nin *Şerhu'l-Akaid*'i ve Devvânî'nin (908/1502) *Şerhu Akaidi'l-Adudiyye*'si (Celal) e) Altmışly Medreselerde Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevakıf*'ı okunmaktaydı.¹

Klasik Osmanlı medreselerinin önemli bilginlerinden biri olan Taşköprüzâde İsamüddin Ahmed Efendi'nin (968/1561) İstanbul ve diğr şehirlerdeki bazı medreselerde okuttuğı kalam eserleri, söz konusu dönemde felsefi kalamın ve eğitim müfredatında şerh-haşiye türü eserlerin merkezliğini göstermektedir. Buna göre Taşköprülüzâde Yirmili Medresede (Haşiye-i Tecrid) kalam eseri olarak *Hâşiyetü't-Tecrid*'in başından “umur-i amme” bahislerine kadar, Otuzlu medresede ise aynı eserin “Umur-i amme” bahislerinden vücub-imbân konularına kadar okutmıştır. Kırkly Medrese olan İstanbul Kalenderhane medresesinde *Şerhu'l-Mevakıf*'tan vücub-imbân konusundan araz mevzuuna kadar ders vermiştir. Ellili medrese olan Koca Mustafa Paşa Hariç medresesinde *Şerhu'l-Mevakıf*'ın ilahiyat kısmını okutmıştır. Altmışly medrese olan Edirne Sultan Beyazıd Medresesinde yine *Şerhu'l-mevakıf*'tan ders vermeye devam etmiştir.² Klasik Osmanlı medreselerinde şerh-haşiye türü eserlerin kaleme alınması ve okutulması, ilmî hayatın tamamen durakladığı ve daha önceki bilgilerin bütünüyle tekrar edildiğı şeklinde anlaşılmamalıdır. Zira Teftazânî, Cürcânî ve Devvânî gibi âlimlerin kaleme aldığı şerh ve haşiye türü eserlerde, tahkik metodu olarak değrlendirilebilecek bir usulün takip edildiğı söylenebilir. Bu eserlerin temel hedefi, metnin dil ve düşünce bakımından anlaşılabilirliğini sağlamanın yanı sıra geleneksel ilmî birikimi söz konusu zamana taşıyarak yeniden yorumlamaktır.

Tarihî süreçte Osmanlı medreselerinin XVII. Yüzyıldan itibaren gerilediğı kabul edilir. Bu süreçte özellikle Kalam ve Felsefe müfredatının azaldığı belirtilir. Katip Çelebi, Osmanlı'nın ilk dönemlerinden Sultan Süleyman'ın dönemine kadar hikmet ile şariat ilimlerini uzlaştıran alimler yetiştini ifade eder. Fatih sultan Mehmet de Semaniye medreselerini kurarak *Hâşiyetü't-Tecrid* ve *Şerhu'l-Mevakıf* derslerinin okutulmasını bildirmiştir. Fakat sonra gelenler bu ilimler felsefiyattandır diyerek bunları kaldırmış, yerine bazı fıkıh kitaplarının okutulmasını öngörmüşlerdir. Çelebi'ye göre bu ilimlerin kaldırılması Osmanlı ilim dünyasının gerilemesine yol açıp bu ilimleri okutacak âlimlerin yetişmemesine sebep olmuştur. Şark bölgelerinde ise program belli ölçüde devam ettiğı için eğitimin başlangıcı denilecek bir aşamada olan öğrenciler İstanbul'da bu ilimleriyle övünür duruma gelmişlerdir.³

Osmanlı Medreselerinde de tarihî süreçte Fıkıh ilminin ağırlığı giderek artmıştır. Atay'a göre bunun sebebi pratik olarak toplumun sosyal ve ekonomik problemlerine çözümün bu ilmin gelişmesiyle bulunacağını düşünülmesidir. Toplumda ve ilmî çevrelerde İslam'ın temel inanç esasları bilindikten sonra felsefi tartışmalar ve düşüncelere ihtiyaç görülmeme eğilimi yaygınlık kazandı. Aynı zamanda felsefi tartışmaların insanları dinde şüpheyne düşürdüğü kanaati de hâkim olmaya başlamıştır. Bu sebeple İslam inançlarının felsefi ve akli temellendirilmesi anlamıyla kalamın, fıkıh karşısında etkinliğinin azalması söz konusu olmuştur.⁴

Kalamın özellikle felsefi ilimlerin medreselerde ağırlığının giderek azaldığı tarihî bir gerçektir. Bununla birlikte medreselerin son dönemlerine kadar kalam eğitimi müfredatın temel derslerinden biri olmaya devam etmiştir. Örneğin Osmanlı Medrese Islahatı sonrasında da kalam ilmi gerek İstanbul Medreselerinde gerek taşra medreselerinde temel dersler arasında yer almıştır.⁵ XVIII. Yüzyılda bakanlığa sunulan bir raporda kalam öğretiminin aşamaları şu şekilde gösterilmektedir: 1. Bölüm ilk kısımda Neseî akaidi, ikinci kısımda Neseî akaidine yapılan Teftazânî ve Hayalî şerhleri. II. Bölüm ilk kısımda Devvânî'nin *İsbat-ı Vacib* risalesi, ikinci kısımda *Akaid-i Celal* ve üçüncü kısımda İcî'nin *Mevâkıf*'ı. III. Bölümde ise Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevakıf* ve Teftazânî'nin *Şerhu'l-Mekâsıd*'ı okunmaktaydı. Görüldüğü üzere bu programda erken dönem medreselerde okutulan temel ders

¹ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 87-88; Yekta Demiralp, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 8.

² bk. Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 93-96.

³ Katip Çelebi, *Mizanü'l-Hakk fî İhtiyârî'l-Ehakk*, İstanbul 1306, s. 20-21.

⁴ Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 161-162.

⁵ bk. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 91-105.

kitaplarından *Haşiy-e Tecrid* yer almamaktadır. Söz konusu dönemde müfredattan kaldırılmış olmalıdır.¹ 1910 senesinde Medreselere ilişkin ilk resmi ıslahat gerçekleştirilmiştir. Bu düzenlemede on iki senede bütün medreselerde takip edilmek üzere bir program hazırlanmıştır. Bu program 13 Şubat 1910 tarihinde Padişahın imzasından çıkmıştır. Buna göre yedinci senede *Şerhu'l-Akaid*, sekizinci yılda *Şerhu'l-Akaid* Hayalî haşiyesi ile birlikte okunacak, onuncu yılda ise Celal olarak bilinen şerh Gelenbevî haşiyesi² ile birlikte ders olarak verilecektir.³

Cumhuriyet dönemine gelinceye kadar özellikle Osmanlı medreselerindeki kelim öğretiminin bir tasviri yapıldı. Cizre yöresi medreselerine gelince bu müesseselerin ilk kuruluşundan itibaren bölgede faaliyet gösteren kurumların eğitim müfredatına ilişkin bilgiler sınırlıdır. Ancak Osmanlı döneminden sonra özellikle Fatih devrindeki medreselerin sistemleşmesi sürecinden sonra seviyesine göre medreselerin müfredatlarında paralellik olduğu söylenebilir. Bununla birlikte medrese tahsilinde günümüz eğitim sistemindeki gibi standart bir ders programı olmadığından okutulan eserler hoca ve talebenin tercihin ve ilgili ilme ilişkin oluşan geleneğe göre değişmekteydi.⁴

Yukarıda Cizre medreselerinin tarihinin Nizamü'l-Mülk dönemine kadar gittiğine temas edildi. Selçuklu, Atabeyler ve Eyyubiler döneminde medreseler en parlak devrini yaşamıştır. Cizre'deki medreselerin eğitim müfredatı komşu bölgelerdeki kurumlarla benzerlik göstermekteydi. Söz konusu dönemde Fıkıh ağırlıklı bir müfredat olarak dört Sünni mezhep eğitim kapsamındaydı. Ancak Şafii fıkıhı diğer mezheplere göre öncelikli durumdaydı.⁵ İbn Şeddâd ise kendi yaşadığı dönemde (XIII. Yüzyıl) Cizre'de bulunan dört medresede sadece Şafii fıkının öğretildiğini belirtir.⁶ İtikadî açıdan ise Şia mezhebi ile mücadele önemli hedeflerden biriydi. Bu yapı, Selçuklu medreselerinin kuruluş amacı olarak zikredilen batınî-şii düşünce ile mücadele amacı ile örtüşmektedir. Bedreddin Lu'lu' döneminde ise Şia mezhebinin insanlar arasında yayılması ve ilkelerinin okutulması konusunda destek sağlamıştır.⁷

Osmanlı öncesi medrese müfredatı hakkında bilgiler sınırlı olduğundan tarihî süreçte Cizre medreselerinde kelim öğretiminin hangi eserler çerçevesinde yürütüldüğünü kesin bir şekilde tespit etmek güçtür. Ancak Şafii fıkı merkezli bir eğitim olduğu düşünüldüğünde Eş'arî eserlerin okutulduğunu söyleyebilir. Zira yukarıda belirtildiği üzere İcî, Teftezânî ve Cürçânî gibi Eş'arî kelimcilerin felsefî kelim metoduyla yazmış olduğu eserler ve onlara yapılan şerh ve haşiyeler medreselerin temel ders kitapları olarak kullanılmışlardır. Osmanlı dönemine gelince Cizre medreselerinde yürütülen kelim öğretiminin genel medreselerle benzerlik gösterdiği söylenebilir. Zira bütün şark medreselerinde olduğu gibi Cizre medreselerinde de temel kelim ders kitabı olarak okutulan *Şerhu'l-Akaid* ve yardımcı kitap olarak takip edilen Hayalî haşiyesi İstanbul medreselerinde, bu kurumlar ortadan kalkana dek en fazla kullanılan eserler olmuştur. Genel medreselerle Cizre yöresi medreselerinin kelim programlarının örtüştüğüne bir delil de Kâtip Çelebi'nin daha önceki dönemlerde İstanbul medreselerinde okutulan bazı felsefî kelim metinlerinin terk edildiği, şarkta ise müfredatı devam ettiren medreselerde bu eserlerin ders olarak verilmeye devam ettiğini ifade etmesidir. Yukarıda da belirtildiği üzere o, şark medreselerinde bu metinlere vukufiyet sağlayan öğrencilerin İstanbul'da değer gördüğünden söz eder.⁸ Klasik dönemde İstanbul medreseleriyle Cizre medreselerinin Cizre yöresindeki medreselerin farklılığı ise eğitim dilinin Kürtçe olması yanı sıra, başlangıç düzeyinde halka yönelik bazı Kürtçe akaid risalelerinin okutulmasıdır.⁹

¹ Mustafa Said Yazıcıoğlu, "XV ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kelim Öğretimi ve Genel Eğitim İçerisindeki Yeri" *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 4(1980), s. 273-274.

² Celâl olarak bilinen kitap Devvânî'nin İcî'nin akaidine yazmış olduğu *Şerhu'l-Akaidi'il-Adudiyye* adlı şerhtir. Ebû'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevî, (1205/1791) bu şerhe bir haşiyeye kaleme almıştır.

³ Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 233-234.

⁴ Zeki Salih Zengin, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, İstanbul: Meb, 2004, s. s. 132-133.

⁵ Gândur, *Ortaçağ Cizre Tarihi*, s.299.

⁶ İbn Şeddâd, *el-Alâku'l-Hatire fi Umerai's-Şâm ve'l-Cezire*, thk. Yahya Abbâre, Dimaşk 1978, III, 1. ksm. s. 214.

⁷ Gândur, *Ortaçağ Cizre Tarihi*, s.299.

⁸ Katip Çelebi, *Mizanu'l-Hakk fi İhtiyâri'l-Ehakk*, İstanbul 1306, s. 20-21.

⁹ Örneğin Ahmed-i Hânî'ye (ö.1707) nispet edilen Kürtçe *Akidâ imâne* adlı risale asırlarca başlangıç düzeyinde okutulmuştur.

Yakın Dönemde Cizre Yöresi Medreselerinde Kelam Öğretimi¹

Yakın dönem Cizre medreseleri, eğitim müfredatı olarak belirlenmiş kitapların sıra ile bitirilmesi esasına dayanmaktadır. Medrese geleneğinin ortak noktası, belirli konuların belirli bir süre öğrenciye verilmesi şeklindeki eğitimden ziyade süre sınırlandırılması yapılmaksızın kitap geçme sistemiyle eğitim vermesidir. Sıra kitabı olarak ifade edilen eserler tamamlandığında öğrenci icazet alarak mezun olmaktadır. Yakın dönemde Cizre medreselerinde eğitim müfredatı alet ilimleri olarak adlandırılan sarf, nahiv, belagat ve mantık ağırlıklıydı. Bunun yanında bazı fıkıh ve fıkıh usulü kitapları okutulmaktaydı.² Medreselerde kelam öğretimi ise iki aşamaya ayrılabilir. Birincisi medrese sıra kitaplarına başlamadan evvel okunan bazı akaid risaleleri, ikincisi de mezuniyete yakın sistematik kelam eserlerinin okunmasıdır.

Akaid Risaleleri

Cizre ve çevresinde medreseye başlayacak olan öğrenci Kur'an-ı Kerim'i öğrendikten ve Kürtçe mevlid metnini okuduktan sonra temel dinî bilgiler mahiyetinde temel akaid esaslarının özet bir şekilde aktarıldığı bazı risaleler okumaktaydı. Bu eğitimden maksat halkın temel inanç esaslarını öğrenmesiydi. Bu risalelerden en yaygın olanı Ahmed-i Hânî'ye nispet edilen *Akidâ İmane* adlı eserdir. Medreseye başlamadan evvel genellikle köy imamında okunan bu risale manzum bir şekilde inanç esaslarını ele almaktadır. Kürtçe kalem alınan risale bu dille yazılan sonraki eserlere öncülük etmiştir. Yetmiş beyitten oluşan manzum risale, kelam ilminin üç temel konusu olan uluhiyyet, nübüvvet ve sem'iyat bahislerini ve ilgili tartışmalarını özet bir şekilde ele almaktadır. Eş'ari mezhebine göre kaleme alınmıştır.

Bütün şarkta olduğu gibi Cizre yöresinde de yaygın bir şekilde okunan ikinci akaid risalesi Molla Halil es-Si'irdî'nin (ö. 1259/1843) *Nehcu'l-Enâm* adlı eseridir. Aynı adla biri Arapça diğeri Kürtçe iki versiyon halinde manzum olarak kaleme alınmıştır. Ele alınan konular 22 bölüme ayrılmış olup toplam 271 beyitten meydana gelmektedir. Risaleye birkaç şerh çalışması yapılmıştır. Temel akaid esaslarının özet bilgiler halinde sunulduğu eserde bunun yanı sıra bilinmesi gereken farzlar ve ahlak kuralları ele alınmıştır.³ Başlangıç düzeyinde ve halka yönelik olmakla birlikte "heyulanın varlığı" tartışmalarına temas etmesi dikkat çekicidir. Molla Halil'in risalesinde temel olarak Eş'arilik esas alınmıştır. Bunun yanında tasavvufi kavramlar ve ilkelere de temas edilmektedir.⁴ Bu anlamda şark medreselerinin tasavvuf ile birlikteliğinin bir göstergesi mahiyetindedir.

Yukarıda ele alınan iki akaid risalesinden başka Cizre yöresinde yakın dönemde yaşamış bazı âlimlerin kaleme aldığı risaleler de kısmen okunmuştur. Şeyh Ahmed Merzuk'un manzum olarak yazdığı *Akaidu'l-Avâm* bunlardan biridir. Yakın dönemde yazılmış akaid risalelerine bir örnek de Erüh bölgesinde yaşamış olan Şeyh Abdurrahman Şaviri'nin *Akaid* risalesidir. Bu eserde de halkın bilmesi gereken temel akaid esasları özet bir şekilde sunulmuştur. Diğer eserlerde olduğu gibi bu risalede de tasavvufi etki görülmektedir.⁵

Medreselerin başlangıç seviyesinde okutulan risalelerin ortak noktalarından biri manzum şekilde kaleme alınmış olmalarıdır. Büyük ölçüde ezbere dayanan medrese eğitim sisteminde talebelerin manzum eserleri daha rahat ezberleyebilmeleri dolayısıyla bu yazım türü daha yaygın kullanılmıştır. Bir diğer önemli husus akaid konuları dışında temel dinî bilgiler ve ahlak kurallarına temas edilmesidir. Bu durum itikadî konular ile davranışlara taallük eden ilkelerin bir arada değerlendirildiğini gösterir. Söz konusu risalelerin ortak noktalarından biri de tasavvufi kavramlara

¹ Bu bölümde elde edilen bulgular son dönemlerde medrese eğitim faaliyetinde bulunan şahıslardan alınan sözlü bilgilere dayanmaktadır.

² bk. Çiçek, "Yakın Dönemde Cizre Yöresi Medreseleri", s. 128-131.

³ *Nehcu'l-Enâm* ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Yalar, "Siirdî'ye Ait Nehcu'l-Enâm Adlı Eserin Biçim ve İçerik Yönünden Tahlili", *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, İzmir 2007, s. 405-417; Ömer Paki, Doğu Medrese Geleneği ve Molla Halil es-Si'irdî" *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, s. 386-403;

⁴ Molla Halil'in kelamî görüşleri için bk. İbrahim Coşkun, "Molla Halil es-Si'irdî'nin Kelamî Görüşleri", *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, s. 419-425.

⁵ Bk. Ahmet Erkol, "Şeyh Abdurrahman eş-Şavirî ve "Akaidu'l-İman" İsimli Eseri" *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, s. 449-457.

temas edilmesi, Allah'ı zikir, tevekkül, havf gibi konuların ele alınmasıdır. Bu anlamıyla sufi akaidi olarak adlandırılabilir bir yazım türünün örnekleri olarak değerlendirilebilir.

Cizre medreselerinde ikinci aşamada mezuniyet öncesi sistematik kelim öğretimi yapılmaktadır. Bu eğitimde de kitap okuma merkezli bir anlayış hâkimdir. Bu aşamada temel ders kitabı *Şerhu'l-Akaid*'tir.

Şerhu'l-Akaid

Şerhu'l-Akaid, Neseî'nin *Akaid*'ine Teftâzânî'nin kaleme almış olduğu şerhtir. Erken dönem Osmanlı medreselerinden günümüze kadar medrese geleneğinde en fazla okunan eserdir. Cizre'nin dâhil olduğu şark medreselerinde de sıra kitabı olarak okutulmuştur. Ayrıca Hayalî haşiyesi de takip edilmiştir.¹ Sıra kitapları arasında Teftâzânî'nin *Muhtasar* adlı eserinden sonra, son kitap olan Sübkî'nin *Cemu'l-Cevami'* isimli Usul-i fıkıh kitabından önce sistematik kelim kitabı olarak *Şerhu'l-Akaid* ders olarak okutulmaktaydı. Yakın dönemde Şark medreselerinde yetişmiş birçok âlimin görmüş olduğu eğitimde bu eseri okuduğu nakledilmektedir. Siirt'li meşhur Molla Halil, Cizre'de *Şerhu'l-Akaid*'i ve bu kitabın haşiyelerini Şeyh Ferruh adlı bir âlimden okumuştur.² Yine günümüzde klasik medrese eğitimine devam eden Molla Bedreddin et-Tillovî, *Şerhu'l-Akaid*'i hocası Molla Abdülhakim'den okuduğunu nakleder.³ Bu bilgiler yakın döneme kadar medrese geleneğinin sistematik kelim öğretiminin *Şerhu'l-Akaid*'e dayandığını gösterici mahiyettedir.

Felsefî kelim döneminin bu önemli eseri kelimün temel tartışmalarını yansıtan bir şerhtir. Matürîdilik, Eş'arilik ve Mutezile arasındaki tartışmalara yer vermektedir. Söz konusu dönemde kaleme alınan eserler gibi felsefî kavramlar ihtiva etmekte, mantıkî kurallara dayanmaktadır. Bu bakımdan gerek dil gerekse ele aldığı konular bakımından belli seviyede bir eğitimden önce anlaşılması zor bir eser olduğu söylenebilir. Özellikle son yıllarda Cizre medreselerinde *Şerhu'l-Akaid*'in müfredattan çıkarıldığı görülmektedir.

Cevheretü't-Tevhid

Cizre ve diğer şark medreselerinde son yıllarda sıra kitabı olarak *Şerhu'l-Akaid* yerine *Cevheretü't-Tevhid* okunmaktadır. Bu eser Eş'arî-Malikî âlimlerinden Ebu İshak İbrahim b. İbrahim el-Lekânî'ye (ö.1041/1631) aittir. Ezher müderrislerinden olup tasavvufa meyilli olduğu belirtilen müellifin şeyhi eş-Şernubî'nin işaretiyle bir gecede yazdığı ifade edilir. Bu eser manzum olup 144 beyitten ibarettir. Uluhiyyet, nübüvvet ve mead olmak üzere temel kelim meseleleri ele alınmaktadır. Eş'arî bir anlayış hâkimdir. Esere müellifin oğlu başta olmak üzere çeşitli bilginler şerh yazmıştır.⁴ Müellifin bu eserdeki amacı kelimî konuları özlü bir şekilde sunmaktır. Zira söz konusu problemler birçok zorluk barındırmakta ve genel eğitim için uzun süreye ihtiyaç duymaktadır. Bu sebeple müellif, kelim konularını kısa ve nazım şeklinde ortaya koyduğunu belirtir. Cizre yöresi medreselerinin bir kısmında bu eser, sıra kitabı olarak okutulmakta, ayrıca İbrahim el-Bacurî'nin *Tuhfetü'l-Mürîd ala Şerhi Cevheretü't-Tevhid* adlı haşiyeye takip edilmekteydi. Cizre'de önemli bir medrese geleneğine sahip Şeyh Seyda olarak bilinen Muhammed Said el-Cezerî de *Şerhu'l-Akaid* yerine *Cevheretü't-Tevhid*'i okutmuştur.

Bu ders kitapları dışında bazı eserlerin de takip edildiği nakledilmektedir. Örneğin Osmanlı medreselerinde okutulan temel eserlerden olan *Şerhu'l-Mevakıf* ders kitabı olarak değil de sistematik kelama ilgi duyanlar tarafından okunmuştur. Aynı şekilde yukarıda belirtildiği üzere *Şerhu'l-Akaid* ile birlikte onun başta Hayalî olmak üzere çeşitli haşiyeleri takip edilmiştir. Bu durum kelim problemlerinin yakın döneme kadar medreselerde tartışıldığını göstermektedir.

¹ bk. Halil Çiçek, "es-Si'irdî, Molla Halil b. Hüseyin b. Halid el-Ömerî", *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, İzmir 2007, s. 375.

² Mehmet Tahir, *Sırat-ı Müstakim*, İstanbul 27 Kanuni Sani 1326/1910, V, sy.127, s. 377.

³ Molla Bedreddin, *Lemehât mine's-sireti'z-zâtiyye li's-Şeyh ve'l-Alimi'r-Rabbani Muhammed Bedreddin et-Tillôvî el-Fakîri el-Abbasi*, Dimeşk: Müessesetü's-Şam li't-Tibâa, 2000, s. 26-27.

⁴ Bk. Emrullah Yüksel, "Cevheretü't-Tevhid", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 457-458.

Değerlendirme

Tarihî süreçte Cizre medreselerinde kelim eğitiminin geçirdiği merhalelere bakıldığında Osmanlı medreselerine paralel şekilde giderek müfredattaki ağırlığının azaldığı görülmektedir. Medrese eğitimi giderek dil, mantık gibi alet ilimleri ile fıkıh merkezli olmuştur. Bu durumun esas sebebi, söz konusu eğitim ile kısa vadeli pratik sonuçların alınmasının hedeflenmesidir. Alet ilimleriyle öğrencinin daha sonra okuyacağı metinler için yöntem öğreneceği düşünülmüş, fıkıh metinleriyle de toplumsal hayatta yapacağı görevler için bilgi edineceği öngörülmüştür.

Son dönemlerde ise medreselerde kelim eğitimi içerik bakımından basitleştirilmiş, temel kelim problemlerinden ve felsefî tartışmalardan soyutlanarak yürütülmüştür. Bu bağlamda medreselerde kelim öğretiminin, akaid dersi haline dönüştüğünü söylemek mümkündür. Bunun sonucunda örneğin felsefî kelim metni olarak asırlarca okutulan *Şerhu'l-Akaid* bazı medreselerde müfredattan çıkarılmış, onun yerine akaid konularını daha özlü bir şekilde manzum olarak ele alan *Cevheretü't-Tevhid* okutulmaya başlanmıştır.

Yakın dönem medrese mezunları ve hocalarıyla yapılan görüşmeler sonucunda tespitlerimize göre kelim eğitiminin akaid öğretime dönüşmesinde ve örnek olarak *Şerhu'l-Akaid* yerine *Cevheretü't-Tevhid* okutulmasında çeşitli faktörler rol oynamıştır. Bunların ilki kelim meselelerin gereksiz olduğu düşüncesidir. Buna göre kelim tartışmalar, itikadî konularda mezhepler arası ihtilaflar, zorunlu bilgiler değildir. Hatta bu problemler halkın inancını zayıflatmakta, çeşitli itikadî şüphe ve kafa karışıklığına neden olmaktadır. Ayrıca kelim kitaplarının konu edindiği birçok fikir ve akımın bugün için karşılığının olmadığı düşünülmüş ve tartışmalar gereksiz görülmüştür. Görüştüğümüz müderrislerin büyük çoğunluğu *Şerhu'l-Akaid*'de Eş'arilik, Matüridîlik ve Mutezile arasındaki teorik tartışmalara çok fazla yer verildiğini, bugün ise bu tartışmaların karşılığının olmadığını savunmuştur. Bu sebeple son dönemlerde bu eser yerine daha özlü itikadî bilgiler sunan manzum eserlerin tercih edildiği görülmektedir.

Son dönemlerdeki dönüşümün bir diğer sebebi, kelim metnlerinin dil ve üslup bakımından ağır oluşu, mantık ve felsefî kavramların fazla kullanılmasıdır. Yukarıda ele alındığı üzere medrese müfredatında kullanılan kelim eserlerinin çoğu felsefî yöntem ile yazılmıştır. Bu eserlerin temel özelliği klasik mantığa ve kozmolojiye dayanmaları ve ilgili kavramları kullanmalarıdır. Bu sebeple metinleri anlamak, felsefî altyapı yanında klasik mantık ve kozmoloji kavramlarına hâkimiyeti gerektirmektedir. Tarihî süreçte medrese eğitiminin seviyesinin genel olarak düşmesi sonucunda bu kitapları okuyacak düzeyde öğrencinin bulunmadığı belirtilir. Bu nedenle felsefî metinlerden ziyade daha kolay eserlere yönelik söz konusu olmuştur. Örneğin incelediğimiz medreseler içerisinde iyi bir seviyeye gelmiş bazı talebelere *Şerhu'l-Akaid* okutulduğu diğerlerine ise *Cevheretü't-Tevhid* dersi verildiği tespit edilmiştir.

Kanaatimizce kelim eğitiminin akaid öğretime dönüşmesinin diğer önemli sebebi şark medreselerinin tasavvufî iç içe oluşudur. Mevlana Halid Bağdadî ile başlayan süreçte şark medreseleri nakşî-halidî geleneğin hâkimiyetinde faaliyet sürdürmüştür. Bu anlamda şark medreseleri için medrese-tekke ayrımı söz konusu değildir. Bu durum aynı zamanda tasavvufun şer'î yapı ile birlikteliğini sağlamıştır. Bununla birlikte tasavvufî yapıda felsefe ve kelimın zayıflaması kaçınılmaz olmuştur. Bu süreçte kelim tartışmalar gereksiz görülmüş, felsefî ve mantıkî kavramların kullanımına karşı çıkmıştır. Sadece temel inanç esaslarının ezberlenmesi yeterli görülmüştür. Cizre medreselerinde okutulan akaid risalelerinin kelim kavramlarının yanı sıra tasavvufî ıstılahları kullanmaları, yine özellikle son dönemlerde bazı medreselerde *Şerhu'l-Akaid* yerine sufi temalara yer veren *Cevheretü't-Tevhid*'in okutulması bu sürecin bir göstergesi mahiyetindedir.

Tarihî süreçte zayıflasa da kelim öğretimi medreselerde varlığını sürdürmüştür. Felsefî kelim eserlerinden *Şerhu'l-Akaid*, *Şerhu'l-Mevakıf* ve bunların haşiyeleri geleneksel olarak günümüze kadar yer yer okunmaya devam etmiştir. Medresede eğitim süreci okutulan kitaplar açısından birbirine bağlı olduğundan iyi bir dil ve mantık eğitiminden geçen talebe söz konusu metinleri anlayabilecek seviyeye gelebilmektedir. İcazet silsilesi takip edilerek geleneksel birikimin en son öğrenciye aktarıldığı düşünüldüğünde söz konusu eğitimin, eksikliklerine rağmen geleneğin anlaşılması yönünde hala önemli işlevlerde bulunduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Atay Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983.
- Baltacı Cahit, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005.
- Bilge Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984.
- Coşkun İbrahim, "Molla Halil es-Si'irdî'nin Kelamî Görüşleri", *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, İzmir 2007, s. 419-425.
- Celebi Katip, *Mizanu'l-Hakk fi İhtiyârî'l-Ehakk*, İstanbul 1306.
- Çiçek Halil, "es-Si'irdî, Molla Halil b. Hüseyin b. Halid el-Ömerî", *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, İzmir 2007, s. 375.
- , "Yakın Dönemde Cizre Yöresi Medreseleri", *H. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu*, ed. Said Özervarlı, İstanbul 1999, s. 125-134.
- Demiralp Yekta, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
- Erkol Ahmet, "Şeyh Abdurrahman eş-Şavirî ve "Akaidü'l-İman" İsimli Eseri" *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, İzmir 2007, s. 449-457.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, yay. haz. Yücel Dağlı-Seyyid Ali Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Ğandur Muhammed Yusuf, *Ortaçağ Cizre Tarihi*, çev. Fadıl Bedirhanoğlu, Ankara 2008.
- el-Hamevî Yakut b. Abdullah, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut: Daru'l-Fikr, ts.
- İbn Şeddâd, *el-Alâku'l-Hatire fi Umerai's-Şâm ve'l-Cezire*, thk. Yahya Abbâre, Dimaşk 1978.
- Molla Bedreddin, *Lemehât mine's-sireti'z-zâtîyye li's-şeyh ve'l-alimi'r-rabbani Muhammed Bedreddin et-Tillôvî el-Fakîri el-Abbasi*, Dimeşk: Müessesetü's-Şam li't-Tıbbâa, 2000.
- Pakiş Ömer, "Doğu Medrese Geleneği ve Molla Halil es-Si'irdî" *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, İzmir 2007, s. 386-403.
- Sübkî, Tacüddîn b. Ali, *Tabakâkü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, Kahire 1413.
- Tahir Mehmet, *Sırat-ı Müstakim*, İstanbul 27 Kanuni Sani 1326/1910, V, sy.127.
- Yakuboğlu Kenan, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, İstanbul: Gökkubbe, 2005.
- Yalar Mehmet, "Siirdî'ye Ait Nehcu'l-Enam Adlı Eserin Biçim ve İçerik Yönünden Tahlili", *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, İzmir 2007, s. 405-417.
- Yaşin Abdullah, *Tarih Kültür ve Cizre*, Ankara 2007.
- Yazıcıoğlu Mustafa Said, "XV ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kelam Öğretimi ve Genel Eğitim İçerisindeki Yeri" *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 4(1980), s. 273-283.
- Yüksel Emrullah, "Cevheretü't-Tevhid", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 457-458.
- Zengin Zeki Salih, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, İstanbul: Meb, 2004.